

MILYEN BIBLIAKIADÁST HASZNÁLT BABITS MIHÁLY A JÓNÁS KÖNYVE ÍRÁSAKOR?

A. MOLNÁR FERENC

E cikk témájának ötletét Szathmári István két megjegyzése adta, amelyeket a magyar reformáció nyelvi hatásáról írt összefoglaló cikkében tett. Az elsőben Ady Endre bibliájának a possessor-bejegyzésére kitérve arról emlékezik meg, hogy a költőhöz milyen közel állt a Károli-biblia. Majd így folytatja: „Másik megjegyzésem Babitscsal kapcsolatos. Velcsov Mártonné »Fordítási hibából archaizáló nyelvi eszköz« című dolgozatának a tanulsága szerint Babits »Jónás könyve« című, több tekintetben oly jelentős alkotásához a Károli-bibliát használta fel (Velcsovné 1966: 59–61). Tehát még a katolikus Babits sem vonhatta ki magát a Károli-biblia hatása alól.”¹

Az, hogy Ady az 1900-as évek elejétől – ha nem is elsősorban vallási meggondolásból, hanem a régi magyar nyelvben elmerülve s versei gondolati ihletőjeként – rendszeresen olvasta a *Bibliát*, a magyar irodalomtudományban jól ismert. S természetesen korábról is volt bibliaismerete. Még annak is bő szakirodalma van, milyen szövegű és kiadású volt a bibliája, amelyet élete vége felé betegen egy ideges rohamában megsemmisített. Illetve, hogy ez hol, mikor és hogyan történhetett? Egy 1903-ban és a következő években Lipcsében nyomtatott zsebméretű bibliája volt, amelyet a visszaemlékezések, a megmaradt hátsó fedőlap mérete és egy bibliai versmottóba bekerült, Szabó Lajos lelkész által felfedezett sajtóhiba révén sikerült azonosítani.² Arra gondoltam, Babitsnak a *Jónás könyve* írásakor (1938) használt bibliaszövegét is viszonylag alaposabban be lehetne azonosítani. Mégpedig úgy, hogy több nyelvi ténnyel támasszam alá, mert egy futó megjegyzést erre már tettem.³

Említett cikkében Velcsovné a régi magyar írott nyelvnek egy gyakori hibás fordítási szokásával, latinizmusával foglalkozik. „Ha olyan mellékmondat van a forrásukban, amely csak a consecutio temporum miatt mutat coniunctivust, a praesentis éppúgy felszólító s a praeteritumot éppúgy feltételes móddal fordítják, mintha főmondatban szerepelne.”⁴ Babits pedig ezt az elterjedt fordítási hibát (és általában is a régies igealakokat, biblikus nyelvhasználatot) archaizáló stílus eszközként használja a *Jónás könyvében* (is). S erre Velcsovné néhány példát is hoz; felhasznált forrásai – a *Bécsi kódex* (1416 u./1450 k.), a Károli Gáspár(ék) *Vizsolyi Bibliájának* (VB vagy Biblia 1590) Szenci Molnár Albert által „igazgatott, néhol meg is jobbított” második kiadása (Biblia 1608),⁵ Káldi György fordítása (Biblia

¹ SZATHMÁRI 2017, 214.

² Lásd pl. VEÖREŐS 1978/1988, 278–284; BOTTYÁN 1978, 68–69; KOVALOVSKY 1993, 526–527; A. MOLNÁR 2003/a, 70–73. Bibliája megmaradt fedőlapjára Ady ezt írta rá: „Eli, Eli, Lama Sabaktani 1918. okt 23” (A bibliai folytatás: „azaz: Én Istenem! én Istenem! miért hagytál el engemet!”; lásd Máté 27/46.)

³ Lásd pl. A. MOLNÁR 2009, 5; A. MOLNÁR 2015, 55.

⁴ VELCSOVNÉ 1966, 55–56.

⁵ Ezeket a jelöléseket (és ritkán a néhány hasonlót) stilisztikai és/vagy technikai okokból olykor váltakozva használom, de ugyanarról a szövegről van szó, Szenci Molnár az általam idézett helyeken a betűhasználatot és helyesírást kivéve a VB szövegén nem változtatott. S a biblia-

1626) és Komáromi Csipkés György átültetése (Biblia 1675–1717) – pedig azt mutatják, hogy Babitshoz a Károli- (és Szenci Molnár)-féle szöveg áll legközelebb, és Káldié a legtávolabb. Példáiból egy-kettőt idézek kihagyásokkal, illetve olykor némi folytatással s más párhuzamos bibliaszövegek bevonásával is. A Babits által föltehetőleg használt forrásszöveg(ek) után kutakodva, közülük a BécsiK-et nyilván elhagyhatjuk, s hasonlóan a Komáromi Csipkés által készített fordítást is, mert abból Hollandiából végül csak kevés példány érkezett meg Magyarországra, s gyakori hebraizmusainak nincs nyoma a költőnél. Velcsovné a VB helyett nem véletlenül indul ki annak második kiadásából, a *Hanaui Bibliából* (Biblia 1608), amelyet Szenci Molnár Albert Hanauban adott ki, s mint a címlapon írja, „igazgatott, néhol meg is jobbított”. Egységesítette a betűhasználatot, a helyesírást, javította a sajtóhibákat (Károliék nyomdász, Manskovit Bálint lengyel volt, s a betűkészlete sem volt teljesen megfelelő), ö-ző szóalakokat e-zővé változtatott, jegyzeteket pótol, stb. Változtatásai – amelyek egyébként magát a szöveget ritkán és kevésbé érintik – általában a későbbi és mai irodalmi nyelv felé mutatnak.⁶ Az úgynevezett Károli-reviziónak – a VB szövegét is érintő nagyobb mérvű korrekciójának – (RK vagy Biblia 1908) ez is volt a kiindulópontja.⁷ Az összehasonlítandó szövegekhez elvileg felveendő az RK is, mivel ez harmincegy évvel korábban jelent meg, mint a *Jónás könyve*, és a nyelvezete szintén (elégé) archaikus. A katolikus Káldi György fordította *Biblia* második kiadása csak 1732-ben jelent meg, későbbi, a 19. és a 20. század első feléből való revíziói változó sikerűek voltak, és olykor részletekben adták ki őket. Babitsra (áttételesen) elvileg leginkább az eredeti Káldi-féle szöveg hatását lehetne feltenni. A Káldi-reviziók közül Bottyán János magyar bibliatörténeti áttekintése szerint⁸ Tárkányi Béla József átdolgozása (Biblia 1862, 1865; ua.: 1892; 1915, 1916) emelendő ki. Ezt a kiadást esetenként inkább illusztrációként idézem, mert szövege már 1862-ben közelebb áll a korabeli nyelvállapothoz, mint a Biblia 1908 (RK); kevésbé archaizál, így viszont Babits is nyilván kevésbé használhatta volna szövegét archaizáló stíluselemként.

Ismeretes, hogy a *Jónás könyve* különbözik a többi próféta könyveitől, mivel nem összegyűjtött próféta mondásokat, hanem egy elbeszélést tartalmaz Jónásról. Történeti alapja nincs, halmozza a csodálatos eseményeket. Bibliai mondandója, hogy Isten kegyelme nagy, nemcsak a választott népnek szól, hanem mindegyiknek (lásd pl. Biblia 2018, 1323; jegyzet). A könyv tartalma röviden a következő. Isten elküldi Jónást, hogy szólítsa fel bűnbánatra Ninive bűnös népét: ha nem térnek meg negyven napon belül, elpusztulnak. Jónás a feladat elől Társisba menekülne, de hajójuk viharba kerül, s Jónást, aki bevallja vétkeit, a hajósok mint a baj okozóját a tengerbe dobják, mire az lecsendesül, őt pedig egy Isten által odarendelt nagy hal elevenen benyeli. Jónás három nap fohászkodik a hal gyomrában az Úrhoz, mígnem a hal Ninive közelében partra veti. Ezután prédikál a Ninivebelieknek, akik bűnbánatot gyakorolnak, böjtölnek, Isten pedig megkegyelmez nekik. Jónás azonban megharagszik az Úrra, látván, hogy (a megtért) bűnösöknek megbocsátott. Kiment a városból, s a közelében egy hajlékot csinált, amire az Úr szándékából egy tők futott fel, amelynek árnyéka megóvta őt a hőségétől. Másnap azonban Isten egy férget rendelt, hogy rágja el a

kiadásoknak (és a kódexeknek) a megjelenési évszámával is vagy egyéb rövidítéssel való jelölését egyrészt praktikus okokból, másrészt azért sem hozom le lábjegyzetbe, mert ezek többnyire forrásrövidítések. Feloldásuk a bibliográfiában szerepel. Lelőhelyként sokszor a bibliai részt (és / jel után a veresszámot) adom meg.

⁶ Lásd pl. SZATHMÁRI 1968, 219–228; NAGY 1993, 53–96.

⁷ Lásd pl. ZSENGELLÉR 2014, 55.

⁸ BOTTYÁN 1982/2009, 109.

tök gyökerét. Jónás pedig megint úgy véli, jogos haraggal fordul ezért az Úrhoz. A könyvet az Úr válasza zárja: „Te szánod a rövid életű tököt, amelyért nem dolgoztál, én pedig ne szánjam Ninivét, ahol sok százezer ember él, és állatok is.” Versében Babits⁹ lényegében a bibliai történet mentén halad, részben (régies) bibliai stílusban, de filozófiai-lélektani mondandója okán sem kötődik mindig folyamatosan és szorosan a bibliai szöveghez. Betegen is bölcs derűvel, a Jónás bibliai ábrázolásában lévő iróniát is felhasználva és erősítve mondja el a történetet, s képviseli a korának is szóló tanulságot: az írástudók felelőssége, hogy vállalják és képviseljék a teendőjüket, az álláspontjukat. („Mert vétkesek közt cinkos, aki néma.”) A bibliai *Jónás próféta könyve* négy részből áll, s hasonlóan Babits verse is. Ezek a tartalmukat illetően jórészt megfelelnek egymásnak, még ha a költő szabadon is kezeli a bibliai szöveget, és nemcsak a saját kommentárját-mondandóját építi bele, hanem olykor részben a történetet is módosítja.

E cikknek azonban nem a vers értékelése a célja, hanem az, hogy (további) nyelvi adatokkal valószínűsítse, bizonyítsa, melyik bibliafordítás-szöveg(ek)re támaszkodhatott Babits a *Jónás könyve* írásakor. A régies bibliikusság ugyanis nem annyira konkrét és pontos idézetekhez, szövegrészekhez kötődik, hanem általában szövi át a fogalmazást. Velcsov Mártonné véleménye, miszerint Babits e költeménye az említett négy általa megvizsgált fordításból a VB-hoz, illetve a Biblia 1608-hoz áll legközelebb, szerintem is igaz, de az ő anyagát, további adatokkal is támogathatjuk. A Jónást a hőségétől védő növénynek *tök* elnevezésén kívül ő inkább általában s csak egy-két példát bemutatva szól a Károli-féle szöveghez való nagyobb hasonlóságról: „A pontos egyezéseken kívül a *tök* szó bizonyítja ezt elsősorban. A latin szövegben ugyanis *hedera* ’borostyán’ van a megfelelő helyen. A helyes fordítást a BK, illetőleg Káldi adja.”¹⁰

A következőkben szemléltetésül leírom Babits *Jónás könyvének* a Velcsovné idézte részeiből a Biblia 1608-cal való egyezés példajaként általa kurzívan szedett sorokat (a Második részben egy sorral kiegészítve), alá pedig (itt és a továbbiakban) modernizált betűhasználat, helyesírással, de (a föltehető) hangalakot megtartva a Biblia 1608, a Biblia 1908 (RK) és a Biblia 1626 megfelelő sorait.

„...és fölkele Jónás, hogy szaladna, | [...] Tarsis felé...” (Első rész)
 Biblia 1608: „*És felkele Jonás, hogy szaladna* Tarsisba” (Jónás 1/3)
 Biblia 1908: „*És felkele Jónás, hogy Tarsisba szaladna*”
 Biblia 1626: „*És felkele Jónás, hogy Tarsisba futna*”
 [...]

„Az Úr pediglen készített vala
 Jónásnak egy hatalmas cethalat
 S elküldte tátott szájjal, hogy benyelné,” (Második rész)
 Biblia 1608: „*Készített vala pedig az Úr egy nagy halat, hogy benyelné Jónást,*” (2/1)
 Biblia 1908: „*Az Úr pedig egy nagy halat rendelt, hogy benyelné Jónást.*”
 Biblia 1626: „*És az Úr egy nagy halat készíté, hogy elnyelné Jónást.*”
 [...]

„S örüle Jónás módfelett a töknek”(Negyedik rész)
 Biblia 1608: „*és örüle Jónás a töknek felötte igen.*” (4/6)

⁹ Cikkemben saját példányomat, Babits verseinek a következő kiadását használtam: BABITS 1961.

¹⁰ VELCSOVNÉ 1966, 60.

Biblia 1908: „**És nagy örömmel örvendezék Jónás a tők miatt.**”

Biblia 1626: „**és örüle Jónás a borostyánfának nagy örömmel.**”

Megjegyzem, hogy a 4. rész 6. versében kétszer használt *tök* szóhoz az első előfordulásnál („Mert készített vala az Úr Isten egy *tököt*, hogy felmenne az, az Jónás hajlékára”) Károli (VB) széljegyzetet fűz, amelyet Szenci Molnár (Biblia 1608) is átvesz: „Némelyek borostyánnak, némelyek csudafának nevezik, melyet a diákok [= latin nyelven] ricinusnak neveznek.” A Káldi fordítását javító Tárkányi Béla József Káldi nyomán a *borostyán* szót használja („És az Úr Isten *borostyánt* növeszte, mely fölfuta Jónás feje fölé”), s ehhez a következő lábjegyzetet csatolja: „A héber szerint: Kikajon, mi némelyek szerint, tők, mások szerint hihetőleg csodafa, mely gyorsan fakad, s mint a szőlőnek nagy levelei vannak.” (Biblia 1862) Az új, a javított új és a revideált új protestáns fordítás (Biblia 1975; Biblia 1990; Biblia 2014) szövegében a *bokor* szó áll, az ezt átvevő magyarázatos protestáns Biblia jegyzete szerint itt „valószínűleg ricinusbokorról van szó, mely gyorsan 3–5 méternyire megnő” (Biblia 1996). Az új katolikus fordítás (Biblia 1973) és annak javított változata (Biblia 2018) pedig *ricinusnak* és/vagy *ricinusbokornak* fordítja a szót. (A növény megnevezése a 4. rész 6., 7., 9. és 10. verseiben fordul elő, összesen ötször, Babitsnál pedig nyolcszor.)

A fenti néhány példából (is) valóban úgy látszik, hogy a *Jónás* könyvének idézett helyei Károliék (Szenci Molnár javította, átnézte) szövegéhez állnak legközelebb, mégpedig a revízió (Biblia 1908) előttihez. Igaz, a VB-nak addig is nagyszámú kiadása volt, s esetenként magán a szövegen is változtattak, de csak kevéssé, a módosítás leginkább a helyesírást érintette. Van egy 1901-es kiadású Bibliám, s Velcsóvné révén a Biblia 1608-ból idézett helyek ugyanúgy állnak benne, mint abban, kivéve, hogy a *Jónás* név hosszú *ó*-val íratik, a *felötte* pedig *felette*-re változik. Az eltérésekre példaként hozom még az első rész első öt versében lévőket, elől a Biblia 1608, utána pedig a Biblia 1901 szövegrészletei állnak: „Jonásnak Amattai fiának,” → „Jónásnak *az* Amittai fiának,” (1); „az ő lakóinak gonoszágok” → „az ő gonoszágok” (2); „hogy szaladna Tharsisba az Úr *előtt*.” → „hogy szaladna Tarsisba az Úr *elől*.”; „ő vélek elmenne Tharsisba az Úr színe *előtt*.” → „ő vélek elmenne Tarsisba az Úr színe *elől*,” (3); „És az Úr” → „*De* az Úr”, *felötte* → *felette*, *alítanak* → *állítanak* [!]¹¹ (4); „az hajósok kezdenek kiáltani *kikimind* az ő *Istenéhez*” → „a hajósok kezdenek kiáltani *kiki* az ő *Istenéhez*,” „Az Jonas ... *aluszik* vala.” → „Jónás ... *alszik* vala.” (5)¹²

Babits *Jónás* könyvének szövegét magam is átnézve, vizsgálva szintén találtam egy-két sort, kifejezést, amelynek pontos bibliai megfelelője van, s ezek is szinte kivétel nélkül a revízió előtti Károli-szövegre mutatnak. Amikor a nagy viharba kerülő hajón Jónás lemegy a hajófenékre, és szenttelenül ott alszik, a kormányos a deszkákat vizsgálva belebotlik, ráparancsol: menjen fel ő is a többiekhez, s imádkozzon az istenéhez:

„**Mi dolog, hé, te nagy alható?** | Ki vagy te? **Kelj föl, s kiálts** a keserves | istenedhez, **talán ő megkegyelmez!**” (Babits: *Jónás* könyve. Első rész)

Biblia 1608: „...**mi dolog te nagy alható? Kelj fel** kiálts a te **Istenedhöz, talám megkegyelmez** mi nekünk, hogy el ne vesszünk.” (Jónás1/6).

¹¹ Egyes későbbi kiadásokban az elavult *alít* 'vél, gondol' igét az *állít*-tal tévesztik össze, mint itt is.

¹² A „járulékos bibliai szövegek”: a bevezetések, a részek előtti summák, a (szél)jegyzetek – és használatuk – az idők során jobban változhattak.

Biblia 1901: „**Mi dolog te nagy alható: Kelj föl, kiálts a te Istenedhez...**”

Biblia 1908: „**Mi lelt, te nagy alvó? Kelj fel, kiálts a te Istenedhez...**”

Biblia 1626: „**Mit aluszol te ily igen? Kelj fel,** híjad segítségül a te Istenedet...”

Biblia 1862: „**Hogy alhatol te oly mélyen? Kelj föl,** híjad segítségül a te Istenedet...”

Itt is nyilvánvaló a Károli-hatás, az ő szövegében lévő ma különös (*nagy*) *alható* szóalak is megmarad Babitsnál.

Amikor pedig Jónást a nagy cethal elevenen elnyeli, annak gyomrában imádkozik, könyörög (sőt már a megmeneküléséért való hálaének szavai is elhangzanak). A szöveg főleg egyes zsoltárok részleteiből, valamint Jóel próféta könyvének két verséből építkezik, erre a bibliakiadások jegyzetei utalnak is. Egy mondatot külön is kiemelek:

„**a koporsónak torkából üvöltök.**” (Babits: *Jónás könyve*. Második rész). Az *üvöltök* jelentése ekkor, itt 'kiáltok' (l. TESz).

Vulgata: „de ventre inferni clamavi et exaudisti vocem meam”

Biblia 1608: „**az koporsónak torkából** kiálték, s meghallgatá az én szómat.” (2/3)

Biblia 1901: „**a koporsónak torkából** kiálték, és meghallgatád az én szómat.”

Biblia 1908: „**a Seol torkából** sikolték, és meghallád az én szómat.”

Biblia 2014: „**A halál torkából** kiáltottam segítségért, | és te meghallottad hangomat.”

Biblia 1626: „**A pokolnak hasából** kiálték, és meghallgatád az én szómat.”

Biblia 1862: „**A pokol gyomrából** kiálték, és meghallgatád az én szómat.”

Tárkányi e sorhoz ezt a lábjegyzetet fűzi: „a hal gyomrából, mely egyszersmind sírja volt, mi a héberben pokolnak mondatik.”

Biblia 2018: „**az alvilág gyomrából** kiáltottam, | és ő meghallotta hangomat.”

Itt a *koporsó* szóra érdemes külön felhívni a figyelmet, amit a RK az eredeti héber *Seol* szóval ad vissza. Ezt a régi (egyházi) nyelvhasználatban leginkább *pokolnak* fordítják, amely az ószövetségi héber felfogás szerint az alvilágot, a holtak hazáját jelenti. A Ker-BiblLex II.-ben a *Pokol, holtak hazája* közös címszó is. A MKatLex is többek között ezt írja a *pokol* címszóban: „A seol az Ószöv-ben még nem a büntetés, hanem egyszerűen a halottak tartózkodási helye. Arról nincs szó, hogy ott különböző sorsban részesüljenek.” Igaz, a *Seol* szó jelentését is egyes bibliai helyekre vonatkozóan némileg különbözőképpen is differenciálhatják, árnyalhatják, de *pokol* szavunk mai legismertebb „l. *Vall is* A túlvilági bűnhődésnek, szenvedésnek, ill. az elkárhozottaknak a helye” (ÉKsz²) értelme lényegében csak az *Újszövetség*, a keresztény gondolkodás hatására alakul ki. Ugyanakkor szótáraink (pl. CzF, ÉrtSz, ÉKsz², TESz, EWUng) elsősorban ez utóbbi jelentést tartják számon, az előbbit pedig nem veszik fel. Holott a *pokolnak* ez a jelentése (is) például a *Halotti beszéd*-ben szintén megvan: „Es levn *halalnec es puculnec* feze (*feze*; szerintem = *feye* 'feje, kezdete'). es mend w nemene” – áll a mondatban, ahol a *pokol*, a szinonimákból álló szópár második tagja csak a *halál* szó jelentését erősíti.¹³ A mondatot lehetne csak a *halál* szóval is értelmezni: „És lett [Ádám] a halálnak (a halandóságnak) és az ő egész nemének (az egész emberi nemnek) a kezdete.” A krédóban a *pokolnak* a jelentése szintén 'alvilág': „Szálla alá *poklokra* [Krisztus], harmadnap feltámadt a halottak közül (vagy: halottaiból).”¹⁴

A *halálnak* és a *pokolnak* adott esetben nemcsak az *alvilág*, a *holtak hazája*, hanem a *sír*, és elsősorban a VB-ban a *koporsó* is lehetnek szinonimái. (Mindamelllett, hogy a *sír*nak

¹³ A. MOLNÁR 2004, 1052–1053; A. MOLNÁR 2005, 45–46.

¹⁴ A. MOLNÁR 1999/a, 121–132; A. MOLNÁR 2005, 149–168.

és a *koporsónak* 'sír hely, síremlék' jelentése is van, a *koporsónak* pedig már a mai 'holttest elhelyezésére való hosszúkás láda' értelme is.) Most azonban minket elsősorban a *koporsó* 'alvilág' jelentése érdekel, amelyre fentebb a VB-ből már láttunk példát, s Babitstól ugyan csak. A 6. zsoltár 6. versében is a beteg zsoltáros azért könyörög, hogy ne jusson halálra, az alvilágba. S azt is megemlíti – mivel ott el van választva Istentől¹⁵ –, nem tudná őt dicsérni. Lásd például DöbrK (1508), 20: „[...] *pokolban* pedig ki vall neked.” Hasonlóan a *pokol* szót használja itt például Káldi (Biblia 1626), ebből idézek: „Mert nincs aki a halálban megemlékezzék rólad, a *pokolban* pedig ki ad neked hálát?” (Vesd össze Vulgata, Psalmi iuxta LXX: „quoniam non est in morte qui memor sit tui | *in inferno* autem quis confitebitur tibi.”) A Biblia 1608-ban ugyanakkor ez a szöveg: „Mert nincsen te felőled az halálban emlékezés, *az koporsóban* kicsoda mond te néked dicséretet?”

Hasonló a helyzet például az *Énekek éneke* 8/6 legrégebbi, 16. századi fordításaiban is, amelyeket Komoróczy Géza ([1980])¹⁶ modernizált helyesírású kiadványából idézek. A párbeszédés műben a leány a féltő, féltékeny szerelemről mondja: DöbrK: „Tégy engem te szivedre, ment jegyet, ment jegyet te karodra, mert szeretet olyan erős, ment halál, kedvelés **kemény, ment pokol**”; Heltai Gáspár (1552): „...mert a szeretet erős, mint a halál és a házosi (Alias, a haragos) szerelem **kemény mint a pokol**”; Bogáti Fazakas Miklós [1584; verses feldolgozás]: „Sulamytha: ...mert erősen hozzád szerelmem kötve, | halálnak sincs ennél nagyobb ereje. || Kemény a szeretet, **kemény mint pokol**”; VB (1590 és Biblia 1608): „Tégy engemet mint egy pecsétet az te szivedre, és mint egy bélyeget az te karodon, mert erős az szeretet mint az halál, **kemény mint az koporsó** az buzgó szerelem.”¹⁷ Idézek még a Káldi-fordításból (1626) is: „...mert erős mint a halál a szeretet, **kemény mint a pokol** a buzgó szerelem”. S vesd össze Vulgata: „...quia fortis est ut mors dilectio *dura sicut inferus* aemulatio.” Egyébként a revízió (Biblia 1908) a *koporsó* szót itt a *sírral* cserélte ki („mert erős a szeretet, mint a halál, kemény, mint a *sír* a buzgó szerelem”), amit az újabb protestáns fordítások is átvettek (pl. Biblia 2014: „Bizony, erős a szerelem, mint a halál, | legyőzhetetlen a szenvedély, akár a *sír*.”). Az új katolikus fordítás (Biblia 1973) pedig az *alvilágot* választotta („Mert mint a halál, olyan erős a szerelem, | olyan a szenvedély, mint az *alvilág*.”). A magyarázatos új protestáns bibliafordítás (Biblia 1996) ekképp kommentálja a hasonlatokat: „A leány a szeretetet a *halálhoz* és a *sírhoz* (a héber szónak két jelentése van: a *sír* és a → halottak országa) hasonlíttja, hiszen a halál olyan erős, hogy mindent legyőz, és a *sír* nem enged senkit el.” Az új katolikus fordítás jegyzetanyaga (Biblia 1973) pedig párhuzamként Jahve, Isten „szenvédélyes”, „féltékeny” voltát, s „az alvilág (= halál)” könyörtelenségét említi. Mindenesetre láthatjuk, nemcsak a Jónás 2/3-ban, hanem például a *Zsoltárok* 6/6-ban és az *Énekek éneke* 8/6-ban is a bemutatott szöveghelyek

¹⁵ Egy-két bibliai hely van, „ahol kifejeződik ezen a korlátozáson túlmutató reménység” (Biblia 1996, 616; jegyzet. S lásd még MKatLex *pokol* al.).

¹⁶ KOMORÓCZY 1980.

¹⁷ Megemlítem, hogy Ady az *Iffjú szívekben élek* (1915) című versében költészete értékét, maradandó voltát hangsúlyozva bibliai metaforával az *Énekek éneke* 8/6-ra alludálva válaszolt az őt akkor ért heves támadásokra: „Örök virágzás sorsa már az enyém, | Hiába törnek életemre, | Szent, mint szent *sír* s **mint koporsó, kemény**, | De virágzás, de Élet és örök.” Erre a bibliai allúzióra SZILÁGYI Ferenc már korábban rámutatott (1996, 68), de Ady szövegét az RK-éval vetette össze, amely a *koporsó* helyett a *sír* szót tartalmazza. Más kérdés, hogy a *koporsó*-nak a közben elavult 'sír, alvilág' jelentését Ady valószínűleg már nem értette, s annak *kemény* jelzőjét 'maradandó, szilárd' értelemben használta. A *Szent sír* pedig, most úgy gondolom, – metaforikusan – Krisztus sírjára is vonatkozhat, nem csak az azt húsvétkor a katolikus templomokban kiábrázolt szentsírookra. (vö. A. MOLNÁR 1994; A. MOLNÁR 1999/b, 47–50.)

közül egyedül a Károliék fordításának (a revízió előtti) kiadásai használják a *koporsó szót 'sír, alvilág' jelentésben*, tehát ezek rokoníthatók Babits verse, a *Jónás könyve* fentebb idézett szóhasználatával.¹⁸

S van még egy másik szinte teljesen egyező sor Babits költeménye és a *Biblia Jónás könyve* között. A hal gyomra, amely a holtak hazája megfelelője, úgy is megjelenik, hogy aki oda jut, mély vízbe, tengerbe vettetett. „A halál hatalmát és birodalmát a → tenger jelképezi” – írja a Biblia 1996 magyarázata. Vagy az új javított katolikus fordítás (Biblia 2018, 1365; jegyzet) szerint: „A tenger itt mint Isten ellensége, a halál birodalma szerepel.” Erre Babitstól Jónás imádságából az ezt leíró versszaknak a kezdetét idézem (Második rész), alá pedig illusztrálásul két-két sort rég(ebb)i bibliafordításainkból.

Mert dobtál vala engem a sötétbe
s tengered örvényébe vetettél be,
és körülvett a vizek veszedelme,
és **fű tekeredett az én fejemre,**

Biblia 1608: „[...] Környülvettenek vala engemet az vizek veszedelmesen, [...] **fű tekeredett vala az én fejemre,**” (Jónás 2/6).

Biblia 1901: „[...] Körülvettek vala engemet a vizek veszedelmesen, [...] **fű tekeredett vala az én fejemre.**”

Biblia 1908: „Körülvettek engem a vizek lelkemig, [...] *hinár szövődött fejemre.*”

Biblia 1626: „Környülvöttek engem a' vizek mind a' lelkemig: [...] *a' tenger béburította a fejemet.*”

Biblia 1862: „Körülvettek engem a vizek egész lelkemig, [...] *a tenger elborította fejemet.*” Tárkányi a *tenger* szóhoz lábjegyzetet fűz: „Mások a hébert így: a nád”.

Itt is látható, hogy a Babits-idézet utolsó sora szinte szó szerint a VB-val egyezik meg, egészen az 1908-as revízióig.

Megjegyzem még, hogy Babitsnál szerepel egy ugyancsak a Bibliához kötődő, a *gonosznak elváltoztatója* kifejezés is. Egy, az Úrhoz szóló hosszabb szemrehányásában, panaszában, amelynek csak a vége alludál a bibliai szövegre, mondja Jónás: azért akart ő Tarsisba futni, mert tudta, hogy az Úr kegyelmes és irgalmas, és a gonoszt is jóra fordítja. Az erre utaló, említett kifejezésnek három bibliai párhuzama is van. A 3. részben, amikor Ninive királya mindenkinek bűntét és vezeklést hirdet, hátha Isten megkegyelmez nekik. S aztán Isten – látva a bűnbánatukat – nem pusztítja el őket. A 4. rész elején pedig a már idézett Babits-szöveg szoros bibliai párhuzamaként áll e kifejezés. Először Babits sorait írom le, utána pedig néhány bibliafordítás-kiadásból a három szöveghelyből idézek.

„Hiszen tudhattam! Kellett volna tudni!

Azért vágytam hajón Tarsisba futni...

Mert *te* vagy aki fordít rosszat jóra,

minden gonosznak elváltoztatója.” (Negyedik rész)

Biblia 1608: „És parancsola [a ninivei király] hogy [...] térjen meg minden ember az ő gonosz útától és a hamisságától, melly ő benne vagyon. Ki tudja talám megtér, és ***elváltoztatja Isten a gonoszt,*** hogy elfordulván az ő haragjának búsulásától el ne vesszünk. Annakokáért mikor látta volna Isten az ő cselekedeteket [...] ***elváltoztatá Isten a***

¹⁸ A. MOLNÁR 1994; A. MOLNÁR 1999/a, 121–132.

gonoszt az mellyel őket megfenyegette vala, és nem veszté el őket. || Semmiképpen nem tetszék pedig az Jonásnak és megharagvék. [...] azért futottam vala Tharsisba, mert tudom vala, hogy te kegyelmes és irgalmas Isten vagy nagy tűrhető és nagy irgalmasságú, és **a gonosznak elváltotatója vagy.**” (3/7–10; 4/1–2).

Biblia 1901: „És parancsola [a ninivei király], hogy [...] térjen meg kiki az ő gonosz útaról, és az ő hamisságoztól, mely az ő kezékben vagon. Ki tudja *talán megtér és elváltotatja Isten a gonoszt*, hogy elfordulván haragjának búsulásától, el ne vesszünk. Azokáért mikor látta volna Isten az ő cselekedeteiket, [...] **elváltotatá Isten a gonoszt**, mellyel őket megfenyegette vala, és nem veszté el őket. || Semmiképpen nem tetszék pedig Jónásnak, és megharaguvék. [...] azért futottam vala Tarsisba, mert tudom vala, hogy te kegyelmes és irgalmas Isten vagy, nagy tűrhető és nagy irgalmasságú; és **a gonosznak elváltotatója vagy.**”

Biblia 1908: „És kiáltának és szólának Ninivében, a királynak és a főembereinek akaratából, mondván: [...], hogy térjen meg kiki az ő gonosz útaról és erőszakosságából, a mely az ő kezékben van! Ki tudja? *Talán visszatér és megengesztelődik az Isten* és elfordul haragjának búsulásától, és nem vesszünk el! És látá Isten az ő cselekedeteiket, [...] és *megbáná Isten azt a gonoszt*, a melyről mondá, hogy végrehajtja rajtok, és nem hajtá végre. || És igen rossznak látszék ez Jónás előtt és megharagvék. [...] azért siettem, hogy Tarsisba futnék, mert tudtam, hogy te irgalmas és kegyelmes Isten vagy, nagy türelmű és nagy irgalmasságú és *a gonosz miatt is bánkódó.*”

Biblia 1626: „És megkiáltá [a ninivei király] és monda [...] térjen meg a férfú az ő gonosz útaról, és a hamisságoztól, mely az ő kezékben vagon. Ki tudja *ha talán megtér, és megkegyelmez az Isten* és megtér az ő haragjának búsulásától, és el nem vesszünk. És látá az Isten az ő cselekedeteiket, hogy megtértek az ő gonosz útokról: és *megengedé* [= elengedé, megbocsátá] *az Isten a' gonoszt*, melyet szóllott vala, hogy cselekednék vélek, és meg nem cselekedé. || És megbúsúla Jónás nagy búsulással, és megharaguvék. [...] ezért vóm eleit hogy Tarsisba futnék, mert tudom, hogy te kegyelmes és irgalmas Isten vagy, hosszútűró és sok könyörületességű, és *megengeded a gonoszságot.*”

Itt is láthatjuk, hogy a Babitsnál is meglévő **a gonosznak elváltotatója**, illetve az **elváltotatja a gonoszt** ’visszavonja a haragját’ szószerkezet csak a Károli-féle fordításnak a revízió előtti kiadásában fordul elő.

S az is a Károli-féle fordításhoz kapcsolja Babits versét, hogy a költő **cethalról** beszél. A *Bibliában* ugyanis csak nagy halról van szó. Egyedül a Károli-fordítás kiadásai említenek a II. rész summájában (és egy széljegyzetben) cethalat, de a Biblia 1685-ben ezek már nincsenek benne. Illetve Károliék fordításában *Jób könyve* 41. része is Isten hatalmát a cethal (többszöri) említésével szemlélteti (noha a szövegbeli leírás a krokodilra illik).

Természetesen, a katolikus és nagy műveltségű Babits bibliaismerete nyilván nemcsak a Károli-bibliára alapozódott, noha mint a magyar művelődésben, irodalomban is legnagyobb hatású könyv, e téren ez volt a domináns. A bibliai *Jónás könyvét* (a Károli-fordításban) nyilván többször is olvasta, illetve föltehetőleg a költemény írásakor is használta, erre vallhatnak a szövegbeli hasonlóságok, egyezések, ezek egy részére akár szó szerint is emlékezhetett. A *Jónás imája* című versében – amit a *Jónás könyve* 1939-ben könyv alakban való megjelenésekor fűzött a költeményhez – ezt mondja: „Óh bár adna a Gazda patakomban | sodrának medret, biztos úton | vinni tenger felé, bár verseim | csücskére Tőle volna szabva rím | előre kész, s mely itt áll a polcomon, | szent Bibliája lenne verstanom, [...]”. De bizonyára nem egyszer volt kezében a Káldi-fordítás is, illetve ennek valamelyik későbbi revíziója. A szekszárdi Wosinsky Mór Megyei Múzeumhoz tartozó „Babits-házban” lévő úgy-

nevezett „családi könyvtárban” – ez nem a saját könyvtára, hanem az, amely a lakóházukban édesanyjánál, testvérénél maradt, ebből ő elsősorban otthon, ifjú korában olvashatott – van is egy 1868-as Károli-fordítás és egy Tárkányi által revideált Káldi-fordítás (Biblia 1862, 1865).¹⁹ Köhalmi Béla (1918) 200 vezető magyar értelmiségihez, közéleti emberhez intézett körkérdésében, amelyben őket legkedvesebb könyveikről kérdezi, 87-en feleltek, köztük Babits, aki a *Bibliát* nem említi.²⁰ Neveltetésénél fogva s egy ideig a pécsi Zirc-Ciszterci Rend Római Katolikus Főgimnáziumának diákjaként, a Bajai Katolikus Főgimnázium gyakorló tanáraként,²¹ illetve egyházi alkalmakon azonban nyilván hallotta a Káldi-fordítás szövegét is. S ez kötődhetett jelentős teológiai műveltségéhez is. Elég csak Szent Ágostonról írt tanulmányára,²² a bevezetővel és magyarázatokkal ellátott *Amor Sanctus* című művére²³ vagy az *Örökkék ég a felhők mögött* című írására gondolni, amelyben szó szerint is katolikusnak vallja magát, bár kiterjesztett értelemben, s közel sem az akkori „hivatalos kurzus” módján.²⁴ Versei közt is számos a katolicizmushoz köthető: *Zsoltár gyermekhangra*, *Psychoanalysis Christiana*, *Eucharistia*, *Balázsolás* stb. Babitsnál „A keresztény [főleg a katolikus – A. M. F.] vallás fogalomkörébe tartozó szavak különösen az érettkori versekben jelentkeznek nagy számmal.”²⁵

Ami azonban a *Jónás* könyvében lévő bibliai citátumokat, allúziókat illeti, ott legfeljebb egy nyomát fedezhetjük fel a Káldi-féle fordításnak. A vers negyedik részének az elején Babits részben elszakad a bibliai szövegtől, s hosszabban ír arról, hogy Jónás csalódottan, elkeseredetten tesz panaszt Istennek, miért nem pusztította el Ninivét. A vers e részének végén azonban visszatér a bibliai szöveghez, s közvetlenül az előbb bemutatott sorok („...minden gonosznak elváltatója”) után ezek következnek:

„De már az én lelkem vedd vissza tőlem,
Mert jobb nekem meghalnom, hogysen élnem.”

S később Jónás hasonló szavakkal kesereg, fohászkodik, amikor az árnyat nyújtó tők elszáradt a feje fölül:

„s ezt nyögte csak: »Lelkem vedd vissza, kérlek,
mert jobb már hogy meghaljak, semhogy éljek.«”

Ugyanezek a részek a VB-ban, a Biblia 1608-ban így állnak: „Most azért Uram vedd el kérlek az én lelkem én tőlem, ***mért [= mert] jobb énnékem meghalnom hogy nem élnem.***” (4/3); „és kívánna magának halált, ezt mondván, ***job nékem holtom, hogy nem élttem.***” (4/8). A Biblia 1901-ben a megfelelő szövegek a következők: „Most azért, Uram vedd el kérlek az én lelkemet én tőlem: ***mert jobb nékem meghalnom, hogynem élnem!***”; „és kívánna magának halált, ezt mondván: ***Jobb nékem holtom, hogynem éltem!***” A Biblia 1908-ban pedig ezek: „Most azért Uram, vedd el, kérlek az én lelkemet én tőlem, mert ***jobb meg-***

¹⁹ Biblia 1868. és Biblia 1862–1865; Wosinsky Mór Megyei Múzeum Irodalmi Könyvtár, leltári számuk: 106, 107. (Lovas Csilla főmuzeológus szíves levélbeli közlése.)

²⁰ BABITS 1918, 83–86.

²¹ Babits életére, munkásságára lásd pl. SIPOS 2008.

²² BABITS 1917.

²³ BABITS 1932.

²⁴ BABITS 1924.

²⁵ J. SOLTÉSZ 1965, 87.

halnom, mintsem élnem!”; „Kíváná azért magának a halált, és monda: *Jobb halnom, mint élnem!*”. – A Káldi-fordításban és 1862–1865-ös revíziójában így olvashatjuk a megfelelő szövegeket, Biblia 1626: „És most Uram, vedd el kérlek az én lelkemet tőlem, mert *jobb nekem a halál, hogyses az élet*” (4/3); „és kéré az ő lelkének, hogy meg-halna, és monda: *Jobb nekem meg-halnom, hogs-em élnem*” (4/8); Biblia 1862: „Most tehát Uram! Vedd el, kérlek, az én lelkem tőlem; mert *jobb nekem a halál, mint az élet*”; „és kíváná magának, hogy meghaljon, és mondá: *Jobb nekem meghalnom, mint élnem.*”

Látható, hogy Ninive megmaradása miatt Jónásnak a saját halálát kérő mondata Babitsnál nem ugyan a *Bibliában* ennek megfelelő Jónás 4/3-ban, hanem a 4/8-ban a Káldi-fordítással egyezik meg teljesen. Igaz, a Károli-szöveg is a Biblia 1608-ban a 4/3-ban majdnem ugyanez, tehát az eltérés, a modernizáció a Káldi-szövegtől függetlenül is bekövetkezhetett, de annak a hatását, emlékezetből való „beszüremkedését” sem lehet kizárni.

Összefoglalóan megjegyzem: e cikk idézeteiből is kiviláglik, a *Jónás könyvében* számos más, a bibliai szöveghez kötődő rész, sor is van. Itt általában azokat igyekeztem bemutatni, amelyek jól láthatóan eltérnek a Károli- és a Káldi-fordításban, s ezzel is illusztrálni, hogy Babits *Jónás könyve* című verse mennyire a Károli-féle fordításhoz kötődött.

Bár most csak Babits *Jónás könyvének* a bibliai szövegkapcsolatairól szölok, megemlítem, hogy a költőnek a *Miatyánk* című verse szintén a protestáns szövegváltozathoz kapcsolódik, mert tartalmazza a doxológiát is. S ugyanez mondható el az *Énekek éneke* című verséről, amelyben néhány helyen szorosan kötődik a bibliai szöveghez, például: „mert **ke-mény a szerelem mint a koporsó** és erős mint nagy vizeknek sodra.” A *Talán a vízözön* című verse viszont annyiban a Káldi-fordításhoz áll közelebb, hogy Noé történetében (1Mózes 6–9) ez és a későbbi katolikus kiadások, fordítások általában a *vízözön* szót használják, a Károli-fordítás és az újabb protestáns átültetések viszont az *özönvizet*. Igaz, Babitsnak van egy cím nélküli, szintén kései töredéke, amely így kezdődik: „*Özönvizet, köesöt (= jégesöt), üstököst nem küld az Ur*”.

Más oldalról szintén közelíthetünk Babits bibliájához. Magam nem ismerek olyan szakirodalmat, amely Babits bibliájával konkrétan foglalkozott (de nem vagyok Babits-szakértő). Tompa József²⁶ például ezt írja: „A katolikus Babits Mihály a vallásoktatásban a bibliának már nyilván nem merőben régi fordításával találkozott: a hajdani fordítások archaizmusait irodalmi tanulmányai során ismerte meg.” Munkái közül ilyen szempontból csak a „legfontosabbra”, a *Jónás könyvére* tér ki, annak néhány régies, biblikus kifejezését említi. J. Soltész Katalin²⁷ a Babits-család régebbi könyveiről szólva a költő *Örökségem* című versét idézi, amely a *Nyugatban* 1912-ben jelent meg, de Babits nem vette be kötetbe. A régi házban járva, ahol a nagyanyja lakott, a szünidőben az ifjú Babits a könyvespolcon kutakodva újat sohase talált. Többek között ezt írja: „Egy régi imakönyv, – leválik a kereszt – a belső oldalán áll: Petrus natus est | anno millesimo... A latin bibliákra | a padlás pora vár”. Reichard Piroska számos Babits-versből idéz, amelyben bibliai kifejezések, allúziók vannak, a *Jónás könyvét* ki is emeli, s a két rövidebb szövegösszevetése azt mutatja, hogy a verset a revideált Károli szövegével állítja párhuzamba.²⁸ Hasonlóan Szikszainé Nagy Irma, aki *Leíró magyar szövegtan* című kézikönyvében a *Hypertextualitás* címszó alatt láttatja e két szöveg viszonyát is három példában.²⁹ Ha a revízió előtti szöveget használták volna, még nyilvánvalóbb lenne a szövegek közti hasonlóság. Szikszainé egy

²⁶ TOMPA 1972, 78.

²⁷ J. SOLTÉSZ 1965, 73–76.

²⁸ REICHARD 1942, 298–299.

²⁹ SZIKSZAINÉ 1999, 349–350.

újabb tanulmányában a bibliai *Jónás könyve* régi fordításainak stílusjegyeit vizsgálva már olyan példákat (is) hoz, amelyek korábbi fordításként még közvetlenebbül kapcsolódnak Babits szövegéhez (pl. VB [modern átírásban]: „*A koporsónak torkából kiálték*”).³⁰

Babits 1927-ben a *Könyvbarátok Lapja* számára maga írt esszét öröklött és gyarapított könyvtáráról.³¹ A Petőfi Irodalmi Múzeumban 2002. február 27-én tartottak egy konferenciát, *Írók könyvtárai* címmel, erről Rozsondai Marianne írt ismertetést, s ebben szól arról is, amit Kelevéz Ágnes irodalomtörténész, Babits-kutató *Látható élettörténet* címmel Babits könyvtáráról mondott.³² Babits halála után könyvtárának nagy része a Baumgarten Kuratórium Könyvtárába került. A világháború alatt az épület találatot kapott, s a könyvtár az iratokkal, a katalógussal együtt megsemmisült. Több száz kötetet azonban Babits özvegye, Török Sophie nem adott át a Kuratóriumnak, a saját lakásán tartotta őket. Ezek – 828 tétel – 1952-ben kéziratos hagyatékkal együtt az Országos Széchényi Könyvtárba kerültek. Nagy részük 1973. október 30-án letétbe a szekszárdi Babits Emlékházba került, 43 kötet pedig az OSZK Kézirattárába. Ezek mind íróársak által dedikált kötetek.³³ Babits bibliája (bibliái) tehát a Baumgarten Alapítvány Kuratóriumának Székházában elégett. A fentiek alapján azonban az egyértelmű, hogy volt egy, az 1908-as revízió előtti Károli-fordítása (is). Ebből, persze sok kiadás van, olykor (némi) korrekciókkal. Veöreös Gyula például Ady esetében arra jutott, hogy az ő 1903-as bibliája egy 1873-as kiadásra megy vissza.³⁴ Persze e kérdések részletesebb vizsgálatot igényelnének, akár Babits költészetében is. S a kérdést az is bonyolítja, hogy korábbi kiadásokat, szövegeket máris az újabbak meglétekor szintén kiadhattak. De megállapíthatjuk, hogy **Babits a *Jónás könyvében* még a revízió (1908) előtti Károli-szöveget használta**, hogy melyik kiadásút, azt nem tudjuk, talán ő is egy, az 1870-es évek körül, illetve annak egy utányomását (e ténynek az ő esetében kevésbé is lehet jelentősége). Elvileg persze azt sem lehet kizárni, hogy (esetenként, korábban) egy eredeti VB-t vagy Biblia 1608-at is használt, tanulmányozott, de ezt nem tartom valószínűnek, mert ezekből csak kevés példány maradt fenn, az előbbi két, az utóbbi pedig egy nagy vasos kötetben, s akkor még nem voltak faksimile kiadásaik.

Mindenesetre tanulságos volt látni, hogyan építette be Babits a *Jónás könyvébe* a bibliai szöveget, kisebb vagy nagyobb mértékben támaszkodva rá, olykor akár szó szerint is. S mégis úgy, hogy annak szövegét költői szándéka szerint is módosította, dúsitotta. S az szintén tanulságos, hogy a különböző bibliafordításokat tanulmányozva – lehetőség és szükség szerint – érdemes azok egyes kiadásaira is figyelni.

Rövidítések

AESZ

Anyanyelvpolók Erdélyi Szövetsége

BiblLex II.

Keresztyén bibliai lexikon. [II. köt.] Szerk. BARTHA Tibor. Budapest, Kálvin János Kiadó, 1995.

³⁰ SZIKSZAINÉ 2018, 168, 184.

³¹ BABITS 1927, 28–34. (Még másutt és többször is kiadták.)

³² ROZSONDAI 2002, 334.

³³ Rózsafalvi Zsuzsanna szíves levélbeli közlése. (2020. 06. 04.)

³⁴ VEÖREÖS 1978/1988, 278.

BK, BécsiK.

Bécsi kódex (1416 u./1450 k.). Közzéteszi MÉSZÖLY Gedeon. Budapest, MTA, 1916. (Új Nyelvméltár, 1.)

CzF

CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. I–VI. Pest–Budapest, Emich Gusztáv–Athenaeum, 1862–1874.

DöbrK

Döbrentei-kódex. 1508. Bev., jegyz. ABAFFY Csilla és T. SZABÓ Csilla. Budapest, Argumentum–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995. (Régi Magyar Kódexek, 19.)

ÉKSz²

Magyar értelmező kéziszótár. 2. átdolgozott kiadás. Főszerk. PUSZTAI Ferenc. Budapest, Akadémiai, 2003.

ÉrtSz

A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII. Főszerk. BÁRCZI Géza–ORSZÁGH László. Budapest, Akadémiai, 1959–1962.

EWUng

Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I–II. Hrsg. Loránd BENKŐ. Budapest, Akadémiai, 1993–1995.

MKatLex

Magyar katolikus lexikon. I–XVII. Főszerk. DIÓS István. Budapest, Szent István Társulat, 1993–2014.

RK

Revideált Károli-Biblia. (Biblia 1908.)

RMNy

Régi Magyarországi Nyomtatványok. 1–4–, Budapest, Akadémiai, 1971–2012–(folytatódik).

TESZ

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III. Főszerk. BENKŐ Loránd. Budapest, Akadémiai, 1967–1976.

VB

Vizsolyi Biblia. (Biblia 1590.)

Bibliográfia

A. MOLNÁR 1994

A. MOLNÁR Ferenc: Bibliás ihlettség Ady költészetében. „*S mint koporsó kemény*”. *Reformátusok Lapja* 38/9. 1994. febr. 27. 3.

A. MOLNÁR 1999/a

A. MOLNÁR Ferenc: A mondatbeli átértékelődés egy esete az ómagyar korban (*halottaiból*). In: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei*. I. (Magyar és finnugor mondattörténet.) Szerk. BÜKY László–FORGÁCS Tamás. Szeged, Szegedi Egyetem, BTK, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 1999, 121–132.

A. MOLNÁR 1999/b

A. MOLNÁR Ferenc: Bibliás ihletettség Ady Endre *Ifjú szívekben élek* című versében. In: A. MOLNÁR Ferenc: *Anyanyelv, vallás, művelődés*. Szerk. FAZAKAS Emese. Kolozsvár, Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, 1999 (AESZ-füzetek, 4), 47–50.

A. MOLNÁR 2003

A. MOLNÁR Ferenc: Ady Endre bibliájáról. *Irodalomismeret* 13/1. 2003, 70–73.

A. MOLNÁR 2004

A. MOLNÁR Ferenc: A Halotti Beszéd néhány kifejezése és azok latin nyelvű háttere. In: *Hatalom és kultúra Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus* (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) *előadásai*. II. Szerk. JANKOVICS József–NYERGES Judit. Budapest, Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, 2004, 1047–1066.

A. MOLNÁR 2005

A. MOLNÁR Ferenc: *A legkorábbi magyar szövegemlékek (olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia)*. Debrecen, Debreceni Egyetem, BTK Klasszika-filológiai Tanszék, 2005.

A. MOLNÁR 2009

A. MOLNÁR Ferenc: A Biblia és anyanyelvünk. *Magyartanítás* 1. 2009, 3–7.

A. MOLNÁR 2015

A. MOLNÁR Ferenc: A Biblia jelentősége a magyar nyelv történetében. In: *Létünk hajléka az anyanyelv*. Szerk. NYIRI Péter. Sátoraljaujhely–Széphalom, Petőfi Irodalmi Múzeum, A Magyar Nyelv Múzeuma, 2015, 51–61.

BABITS 1917

BABITS Mihály: Ágoston. I–II. (Szent Ágoston Vallomásai. Fordította dr. Vass József. Két kötet.) *Nyugat* 11. 1917. Internet: epa.oszk.hu (Letöltés: 2020. 05. 25.)

BABITS 1918

BABITS MIHÁLY: [Vallomás olvasmányairól]. In: *Könyvek könyve. 87 magyar író, tudós, művész, közéleti ember és kiadó vallomása olvasmányairól*. Szerk., bev. KÖHALMI Béla. Budapest, Lantos, 1918, 83–86. Internet: mek.oszk.hu (Letöltés: 2020. 05. 25.)

BABITS 1924

BABITS Mihály: Örökké ég a felhők mögött (Vallomás helyett hitvallás). *Nyugat* 7. 1924. Internet: epa.oszk.hu (Letöltés: 2020. 05. 25.)

BABITS 1927

BABITS Mihály: Az én könyvtáram. *Könyvbarátok lapja* 1. 1927, 28–34. Internet: mek.oszk.hu (Letöltés: 2020. 05. 25.)

BABITS 1961

BABITS Mihály Összegyűjtött versei. S. a. r. ROZGONYI Iván. A bevezető tanulmányt írta: SZAUDER József. Budapest, Európa Könyvkiadó–Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961. [Lábjegyzetben is ki van írva.]

BIBLIA 1590

Szent Biblia... [Ford. Károlyi Gáspár és munkatársai]. Visol [Vizsoly] (RMNy 652). Faksimile: Budapest, 1990.

BIBLIA 1608

Szent Biblia... Caroli Caspar előjáróbeszédével... Ez második kinyomtatást igazgatta, néhol meg is jobbította Szenci Molnár Albert. ... Hanoviában. (RMNy 971). Faksimile: Debrecen, 1998.

BIBLIA 1612

Szent Biblia... Magyar nyelvre fordítottott Caroli Caspar által. Oppenheim (RMNy 1037). Faksimile: Debrecen, 2002.

BIBLIA 1626

Szent Biblia... Ford. Káldi György. Bécben (RMNy 1352). Faksimile: Budapest, 2002.

BIBLIA 1685

Szent Biblia... Magyar nyelvre fordítottott Károlyi Gáspár által. Amszterdam (M. Tótfalusi Kis Miklós kiadása). Újjonnan szedett betűhű kiadás: Budapest, 1991.

BIBLIA 1685/1718

Magyar Biblia... Ford. Comáromi C. György [Leiden.] Faksimile: Debrecen, 2000.

BIBLIA 1901

Szent Biblia... Ford. Károlyi Gáspár. Budapest, Brit és Külföldi Biblia-Társulat, 1901. [Egy a Biblia 1590-nek későbbi, új, némileg javított kiadásai közül.]

BIBLIA 1908

Szent Biblia... Ford. Károlyi Gáspár. Az eredeti szöveggel egybevetett és átdolgozott kiadás. Budapest, Brit és Külföldi Biblia-Társulat, 1908. [S a szövegnek bármelyik későbbi utánnomása.]

BIBLIA 1973

A Biblia... Fordították és magyarálták GÁL Ferenc et al. Budapest, Szent István Társulat, 1973. [Új katolikus fordítás.]

BIBLIA 1975

Biblia... Magyar nyelvre fordította a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának Ószövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága. Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1975. [Új protestáns fordítás.]

BIBLIA 1990

Biblia... Magyar nyelvre fordította a Magyar Bibliatanács Ószövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága. Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1990. [Az 1975-ös új protestáns fordítás javított kiadása.]

BIBLIA 1996

Biblia... Magyarázó jegyzetekkel. Budapest, Kálvin János Kiadó, 1996.

BIBLIA 2014

Biblia... Magyar nyelvre fordította és revideálta a Magyar Bibliatársulat Szöveg-gondozó Bizottsága. Budapest, Kálvin János Kiadó, 2014. [Az 1990-es protestáns kiadás revíziója.]

BIBLIA 2018

Biblia... [Az 1973-as római katolikus fordítás javított kiadása]. S. a. r. RÓZSA Huba. Budapest, Szent István Társulat, 2018.

BOTTYÁN 2009

BOTTYÁN János: *A magyar Biblia évszázadai. 2. átdolgozott kiadás.* Szerk. PECSUK Ottó. S. a. r., a jegyzeteket kieg., a zárófejezetet írta FEKETE Csaba. Budapest, Kálvin János Kiadó, 2009.

KOMORÓCZY 1980

Énekeke éneke. Károli Gáspár, a Döbrentei-kódex névtelenje, Heltai Gáspár, Bogáti Fazakas Miklós fordításában. S. a. r. és az Utószót írta KOMORÓCZY Géza. Budapest, Magyar Helikon, 1980.

NAGY 1993

NAGY László: *Szenci Molnár Albert. A kutatás új útjai.* Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa, 1993, 53–96.

REICHARD 1942

REICHARD Piroska: A Szentírás Babits Mihály költeményeiben. In: *Évkönyv.* Szerk. DR. SZEMERE Samu. Budapest, Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1942, 273–299.

ROZSONDAI 2002

ROZSONDAI Marianne: Írók könyvtárai – Konferencia a Petőfi Irodalmi Múzeumban. *Magyar Könyvszemle* 118/3. 2002, 331–337.

SIPOS 2008

SIPOS Lajos: *Babits Mihály.* Szekszárd, Babits Kiadó, 2008.
Internet: mek.oszk.hu (Letöltés: 2020. 05. 25.)

J. SOLTÉSZ 1965

J. SOLTÉSZ Katalin: *Babits Mihály költői nyelve*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965.

SZATHMÁRI 1968

SZATHMÁRI István: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968.

SZATHMÁRI 2017

SZATHMÁRI István: A magyar reformáció nyelvi hatásáról. *Magyar Nyelvőr* 141/2. 2017, 207–217.

SZIKSZAINÉ 1999

SZIKSZAINÉ NAGY Irma: *Leíró magyar szövegtan*. Budapest, Osiris Kiadó, 1999.

SZIKSZAINÉ 2018

SZIKSZAINÉ NAGY Irma: *Jónás könyvének stiláris jellemzői néhány korai magyar bibliafordításban*. In: *Nyelvelmélet és dialektológia*. IV. (A Károli-biblia nyelve.) Szerk. É. KISS Katalin–HEGEDŰS Attila–PINTÉR Lilla. Budapest–Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2018, 164–196.

SZILÁGYI 1990

SZILÁGYI Ferenc: A Vizsolyi Biblia hatása a magyar irodalomra. *Confessio* 14/3. 1990, 59–74.

TOMPA 1972

TOMPA József: *A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972.

VELCSOVNÉ 1966

VELCSOV Mártonné: Fordítási hibából archaizáló nyelvi eszköz. *Néprajz és Nyelvtudomány* 10. 1966, 55–61.

VEÖREÖS 1978/1988

VEÖREÖS Imre: Az Istenhez való viszony Ady költészetében és életében. In: VEÖREÖS Imre: *A középpont felől*. Budapest, A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1988, 239–284, 362–366.

VULGATA 1975

Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem. Editio altera emendata. Tom. 1–2. Recensuit et brevi apparatu instruxit Robertus WEBER. Stuttgart, Württembergische Bibelanstalt, 1975.

ZSENGELLÉR 2014

ZSENGELLÉR József: Az 1908-as „Károli-Biblia”. In: *Felebarát vagy embertárs. Biblia-fordítások és használatuk a mai Magyarországon*. Szerk. FABINY Tibor–PECSUK Ottó–ZSENGELLÉR József. Budapest, Hermeneutikai Kutató Központ Alapítvány–Luther Kiadó–Kálvin Kiadó, 2014, 47–57.